

Kicsák Lóránt

A szubjektum re-konstrukciója

„Az ember haláláról, a szubjektum végéről szóló diskurzusok soha nem voltak mások, mint a felelősség előli menekülés elméletinek álcázott fedőnevei – legyen szó a pszichoanalitikus, a gondolkodó, a honpolgár felelősségéről. Ahogyan a szubjektum manapság nagy hangon bejelentett visszatérése, az állítólagos »individualizmus« sem más, mint a szubjektum szétbomlásának következménye másmilyen formában.

A szubjektum nem tért vissza, mert soha nem is távozott el. Mindig itt volt – persze nem valamiféle szubsztanciaként, hanem kérdésként és feladatként.”

(Castoriadis, 1990, 189.)

A szubjektum töredezettségének evidenciája

Az idézet Cornelius Castoriadistól való, aki a tőle megszokott módon itt is szembefordul a kordivattal, mint annyi más, klasszikus filozófiai vagy politikai problémát illetően. Ezúttal a 20. századi európai gondolkodás – a kultúra minden területén végighullámzó – elementáris tapasztalatának értelmezésében. Evidenciává vált a szubjektumnak a freudi pszichoanalízis által feltárt megszüntethetetlen töredezettsége, ami a legkülönfélébb destrukciós és dekonstrukciós *igazolások*at hívta életre, hogy – miután a harmadik arculcsapást elszenvedte a pszichoanalízistől – végleg leszámoljanak az emberközpontú nagyvárosi hóborttal, és az egységes szubjektum képzetét minden lehetséges formájában száműzzék az európai emberképből, mert az önazonos én illuzórikus, áttekinthetősége csak a maga számára való teljes jelenlét iránti vágy fantazmája. Ennek kijelentése pedig felér az (így értelmezett) szubjektum eltörlésével, az ember halálának kihirdetésével.

Castoriadis az önfelszámolás buzgalmában a felelősség hátrítását, e beállítódás kritikátlan elfogadásában és érvényesítésében pedig a jelenkori kultúra általános felbomlásának, szétesésének, hanyagságból eredő leromlásának jelét látja. S miközben maga is kijelenti, hogy a felbomláshoz a freudi pszichoanalízis jelentős mértékben

hozzájárult,¹ és a szubjektum töredezettsége és belső konfliktusokkal terhes működési rendje számára is visszavonhatatlan evidencia², a kortárs szubjektum-értelmezésekkel szemben az emberi szubjektum töredezettségét nem elméleti igazolások végkövetkeztetéseként, hanem olyan kiindulópontként tekinti, mely *gyakorlati feladatra*, a szubjektum egységének megteremtésére ösztönöz. Vagyis a szó igazi értelmében vett szubjektivitás/szubjektum megteremtésére. Mert *a reflektált és megfontolt cselekvésre képes emberi szubjektum* nem szubsztanciális adottság, mely szétporlad a dekonstrukciója során. Ellenkezőleg, a maga konkrét egyediségében, az eredendő töredezettségének felszámolására irányuló erőfeszítések eredményeként áll elő a szubjektum saját teljesítményeként. Ahogyan azt egyébként a filozófia legalább Szókratész és Platón óta tanítja.

A pszichoanalízis elmélete nem filozófiai értelemben vett elmélet, általános vagy formális leírása a valóságténynek, mely verifikálható igazságként egyedi esetekre alkalmazható. Az elmélet „mellékterméke” a lélek analízisének (elemző értelmezésének), melynek elsődleges célja a lelki folyamatok működési módjának, ennek révén pedig a szubjektumnak az *átalakítása*. Freud az analízis transzformatív erejét döntően magán mérte le. Az vált elméleti tanítássá a saját maga és mások terápiás célú értelmezéséből, ami vagy modellként támogatta a minél hatékonyabb beavatkozást a lelki élet viszonyaiba, vagy pedig ténylegesen lezajlott átalakulási folyamatok megértését és értelmezését tette lehetővé. Természetesen egy adott pillanattól kezdve ez a két aspektus nem különül el egymástól élesen. Castoriadis szerint nem szabad szem elől téveszteni a pszichoanalízis eredendő terápiás célját: arra irányul, hogy önmagunkat, egyedül vagy mások segítségével, reflektált szubjektivitássá alakítsuk.

Castoriadis álláspontját akkor is relevánsnak tekintem, ha azzal egyáltalán nem értek egyet, amikor egyoldalúan a szubjektum kiiktatásának két útjaként a Lévi-Strauss/Althusser/Foucault vonalat, illetve a Lacan/Barthes/Derrida vonalat jelöli meg; szerinte az előbbieknél a társadalmi folyamatok mögül tűnik el, az utóbbiaknál a nyelvben szivódik fel a szubjektum. (Castoriadis, 1990, 196.) Éppen saját figyelmeztetése mutat rá a tévedésére, miszerint a szubjektivitás értelmezésében soha nem lehet figyelmen kívül hagyni a történetiséget: az egyéni szubjektum történetisége éppúgy konstitutív eleme a szubjektum konkrét megjelenési (önértelmezési és önmegvalósítási) formájának, mint az általánosan vett történeti korszak. A kortárs szubjektum-dekonstrukciók a szubjektivitásnak azt a formáját vonják kérdőre, amelyet az újkori filozófia egységes, racionális, önazonos és a maga számára transzparens entitásként, szubsztanciaként vagy szubsztrátumként *határoz meg*, mely minden lét alapja, és ott rejtőzik az ember(i lélek) mélyén; itt kellene megtalálni, vagy ide kellene visszatalálni. Ám az így tételezett szubjektumot nem sikerül megragadni. A szubjektumra mint *fundamentum inconcozumra* épülő világ- és emberképet vonják kérdőre az említett gondolkodók. A végletekig elvitt, elméleti szubjektum-kritikájuk – Freud önanalíziséhez hasonlóan – egyúttal gyakorlati *öntapasztalás* is, amely reflektált

¹ „Az a társadalmi-történelmi világ, amelyben a pszichoanalízis született, belülről bomlik fel. És a pszichoanalízis egyik erjesztője ennek a felbomlásnak” (Castoriadis, 1978, 152).

² „Az ember kezdetben nem *zoon logon ekhon*, logossal bíró élőlény, hanem olyan lény, akinek széttöredezett a logosza, és a darabjai egymással szembenálló urak fennhatósága alá kerültek” (Castoriadis, 1990, 204).

önazonosságuk konstitúciójának hajtóereje.³ Az önelemzésből és önreflexióból soha nem hiányozhatnak dekonstruktív értelmezői mozzanatok, melyek zárványok feltörésével és határok átlépésével teret nyitnak a re-konstitúciónak. Ennek fel- és elismerése hiányzik Castoriadis elemzéséből, márpedig enélkül nem tekinthetne a reflektált szubjektivitás megteremtésének folyamatára sem úgy, mint aminek „közege, eszköze és célja” is az emberi szubjektum. A tényleges szubjektum közegként és eszközként terhes azoktól a szerkezetektől és képződményektől, melyek elzárják az utat a reflektált szubjektivitás elől, s csak dekonstruktív kritikával törhetők fel és állíthatók az önkonstitúció szolgálatába. Az analitikus terápia lényegében a szubjektum dekonstrukciója és rekonstrukciója.

De mindezzel együtt, van valami Castoriadis hozzáállásában, ami megkülönbözteti a többiektől. Arra a kérdésre keres ugyanis választ, hogy mit *kezdjünk* azzal a ténnyel, hogy a mégoly töredezett szubjektum, konfliktusokban szétforgácsolt én, áttekinthetetlen önmaga, megghasadtáig osztott személyiség is valamiféle *egységre törekszik*. A borítékolható kudarcok mellett, miért törpülnek el a sikerek? Nincs-e mélyebb értelme annak is, hogy ezt az egységet illuzórikusnak találjuk, és nem szubsztanciálisnak? Az a lelki élet, melynek mozzanatai, szereplői, tartalmi és mozgásai a szubjektivitás szétदारabolódását képviselik és támogatják, ismeri és felismeri a normálist és a patológust, működése nemcsak a belső feszültségek fokozásához vezet, de törekvés hajtja a belső feszültségek levezetésére, kiegyensúlyozott, egységes, uralt, összehangolt működésre is. Fel kell tudnunk tehát mutatni – és erre irányul Castoriadis elméleti vizsgálódása és analitikus terapeuta gyakorlata is – nemcsak ennek az álláspontnak a létjogosultságát, de megalapozásaképpen azokat a tényleges adottságokat, erőket és mozgásokat is, amelyek magában a széttöredezett szubjektumban a töredezettség meghaladására és az egység létrehozására irányulnak. Ebben ugyanahhoz a mélylélektani „tudáshoz” fordulhatunk, amely alapját adja a szubjektum felszámolásának is.

Az analízis praktikus-poétikus tevékenység

A szubjektum emlegetett – tapasztalt és tudott – töredezettségét, mint közismert, Freud a pszichikai instanciák sokféleségeként írja le. A sokféleség nem pusztán számszerű, hanem minőségi is: a központok egymással konfliktusban állnak. Ennek a sokféleségnek az instanciákat felülmúló, átfogó és integráló személyiség teremtheti meg az egységét. Ez azonban nem lehet egy előzetesen adott, minden esetlegességen

³ A szubjektivitás történeti konstitúcióját az önmagunkhoz fűződő viszony történeteként vizsgáló Foucault-val szemben különösen igazságtalan és jogtalan Castoriadis megjegyzése, még akkor is, ha az „ember halála” a korai Foucault írásainak gondolata. És Derrida dekonstrukcióját is csak *rosszindulatú* leegyszerűsítéssel lehet a szubjektum eltörléseként és a felelősség elhárításaként olvasni; elég csak a hiperbolikus etika gondolatára utalnunk, a feltétlen és a feltételes parancs aporetikájának szorításában a kötelességen túli döntést hozó szubjektumra, ami minden, csak nem a felelősség hárítása. Mindkettejüknél legfeljebb a (személyes és tényleges) önmagasság (re)konstitúciójának előkészítésére és az újkori filozófia szubjektum-felfogására vonatkozik a törlés, mely nem csak a kortárs filozófusok divatos vesszőparipája, de magának Freudnak is a céltáblája volt: a szubjektum töredezettségének megállapítása és feltérképezése ennek a szubjektumnak és minden olyan jellegzetességének és formájának a dekonstrukciója, amely a tényleges szubjektivitás tapasztalását korlátozza.

és ténylegességen felül álló szubjektum-forma (transzcendentális én, eredendő önmaga stb.), mert egyáltalán nem formai egységről van szó.

„... ez az egység létrehozásra vár, mégpedig egy olyan analízisben hozza létre saját magát, amely megfelel az analízis valódi lényegének. Általánosan szólva az egység egy kivetülő terv, különös értelemben pedig az analízisnek a terve, vagy, ahogy mondani szokás, a végcélja – feltéve, ha helyesen értjük, milyen egységről, miféle egységről van itt szó.” (Castoriadis, 1990, 190.)

Az analízis nem a pszichoanalitikus kezelés „technikája”. Általánosan értett elemző értelmezés, mely a pszichoterápián, és minden egyéb – köztük a filozófiai önformáló – terápiás technikán túl a mindennapi, spontán önanalízist is magába foglalja. A szubjektum helyesen értett egysége performatív módon, gyakorlati technikák révén jön, jöhet létre. Egy dinamikusan és dialektikusan kibontakozó, időbeli – tényleges élettörténeté szerveződő – egységről van szó, amely nem a sokféleség, megosztottság, ön- és ellenérdekeltség megszüntetésére, hanem integrált kiegyensúlyozására épül. Mi más lehet a terápia célja, kérde Freud, mint „az én és az ösztön konfliktusát vagy az énnel szemben támasztott patogén ösztönigényt” kezelni. Ami nem az ösztönigény eltüntetését jelenti, hanem az „ösztön megszelídítését”, hogy az ösztön „harmóniába kerül az énnel”, nyitva áll az én valamennyi egyéb törekvése számára, nem keresi többé kielégülését saját utakon”. (Freud, 1937c [2003, 737.]) Az analízis támasza a lelki készülék benső tendenciája, „hogy a benne rejlő ingerület mennyiségét lehetőleg alacsony fokon vagy legalábbis állandó színvonalon tartsa”. (Freud, 1920g [2003, 98.])

Tudjuk jól, nem kizárt, hogy a lélek kudarcot vall, de nem *szükségszerűen* vall kudarcot. A töredezett psziché képes „magától” egységbe rendeződni, az ördög tudja, hogyan (a metapszichológia ördöge – mondja Freud). Ezért az analízis „a neurotikus számára nem jelent többet, mint amit az egészséges enélkül a segítség nélkül is létrehoz”. (Freud, 1937c [2003, 737.]) Még ha azon csodálkozunk is, hogy sikerről is be lehet számolni, azon nincs mit csodálkozni, hogy ez az ösztön erejének és az én erejének meghatározott viszonylatán múlik. Röviden az én erején, hiszen, a betegség az én erejének meggyengülése, ami miatt az addig kordában tartott ösztönök újra jelentkeznek az igényeikkel, és szabálytalan utakon törekednek pótkielégülésre.⁴ *Ennek az énnel* – mely nem azonos a filozófiában ismert semmilyen absztrakt, formai énnel, de nem azonos a pszichoanalízis mégoly erős én-instanciájával sem – a megteremtése jelenti a szubjektivitás valódi értelmét. A reflexív, megfontolt, akaratlagos cselekvésre képes ént, mely nem helyébe lép a lelki élet további instanciáinak, vagy elfojtásokkal fölénk kerekedik, hanem a reflexivitás viszonyában, értelemfeltárás és -befogadás révén integrálja, az akaratlagos döntésekkel pedig irányítja és kontrollálja azokat. Ennek nem is eszköze, mint inkább közege a minden értelemben vett pszichoanalízis. „A pszichoanalízis – mely nem tudományos elmélet, hanem a lélek átvilágítása, és nem szükségképpen csak gyógyító terápia, hanem ennek az átvilágításnak a gyakorlata – a szubjektum átalakítását célozza.” (Castoriadis, 1978, 150.) Átalakításon nem részeinek az eltörlését, vagy egységének a felbomlasztását, hanem az önmagához való viszony megváltoztatását értjük. Az átalakulás célját és

⁴ Ha azt kérdezzük, hogy az egészségeseknél mi a sikeresség egyik útja, akkor nyilvánvalóan adódik a válasz: a „kockázat nélküli” pótkielégülés, vagyis az éjszakai álm.

irányát jelöli ki Freud híres mondása: „Ahol az ösztönén volt, az énnak kell lennie.” De Castoriadis kiegészíti azzal, hogy „Ahol az én van, ott az ösztönénnek is lennie kell”.

Az analízisben az én többféle szerepben vagy állapotában van jelen. Castoriadis szóhasználatával élve, a látható én, aki bejelentkezik az analízisre, elmegy, bemutatkozik, mesél magáról, egy társadalmi – szocializált – szubjektum. Azonban az analízisben szinte csak ennyi a szerepe, mert az valójában két másik, láthatatlan énről szól: arról, akinek a lelki jelenségeit értelmezik, és arról, aki számára ezt az értelmet keresik és létre hozzák. Az elemzett lelki jelenségek értelme olyasvalakinek a tetteit, vágyait, gondolatait, érzelmeit tárja fel, aki éppúgy nem azonos a látható énnel, mint az az én, aki számára ez tényleg értelmet képez (akinek valójában szól maga a jelenség és az értelme is). Ennek a két, láthatatlan és ismeretlen énnak a teremtő feltárása történik az analízisben. Csak akkor van értelme, ha a szubjektum nem csupán tárgya az elemzésnek, de képes, mert képessé teszi magát a feltároló értelmet befogadni, és a maga léteire vonatkoztatva felhasználni. „A felkínálkozó és felkínált értelemre irányuló reflexió felől gondolható el a szubjektum problematikája mint pszichoanalitikus terv.” (Castoriadis, 1990, 190.) Ez a reflexivitás nem adottsága a szubjektumnak, hanem felbukkanó, egyéb adottságaiból létrejövő vagy azokra támaszkodva létrehozható képessége. A szubjektivitás tehát nem valamiféle anyagtalan szubsztrátum vagy szubsztancia, hanem az értelemirányultság soha nem végérvényes, mindenkor újraelakuló *állapotának* dinamikus kibontakozása, megformálódása és átalakulása.

A reflektált önmaga reálisan nem létezik, és magától nem jön létre, sem szükségszerűen, sem véletlen- vagy sorsszerűen. Olyan virtualitás, amely tényleges létbe a szubjektum saját teljesítményeként, emergens létformaként bukkan fel. Létrejötté ezért teremtés, ontológia genezis, új létmód megjelenése. Az önmagért-való lét sajátlagos létmódjának, a reflektált, akarattal bíró és megfontoltan cselekvő alanynak a felbukkanása, akiben az önmagért-való lét kiteljesedik.

Castoriadis ezzel az értelmezéssel a pszichoanalízist lélekfilozófiaként integrálja a filozófiába, a pszichoanalitikus terápiát pedig gyakorlatilag az önformáló technikák közé illeszti be, azok közé a praktikus-poétikus tevékenységek közé, amelyek szubjektumot teremtenek azzal, hogy alkalmat és helyet adnak a reflektált szubjektivitás kiemelkedéséhez.

Amikor az analízist, az elemző-értelmezést praktikus-poétikus tevékenységnek nevezi, a praxis nem a szó megszokott értelmében vett gyakorlatot jelenti csupán (szemben az elmélettel), vagy a pusztán cselekvést (előírásoknak, szabályoknak engedelmességek mechanikus ismétlés értelmében), hanem olyan tevékenységet, mely *újat* teremt. A praxis mindenkor poiésisz. A kezdetben nem-létező egyszerre jelenti a még nem és az egyáltalán nem létezőt, és mindkét esetben előre felvázolt virtualitás. Ilyen kivételések felvázolása és megvalósítása maga is a lélek képessége, a képalkotás, a képzelet és az önmagáról alkotott kép lehetősége.

Ugyanakkor az elemző értelmezés minden értelemben történelmi teremtés, az egyéni élettörténetet tekintve éppúgy, mint az emberiség történelmét, amennyiben a reflexív, az akarat és a szabad, megfontolt döntésre képes ember fokozatosan nyert elismerést (jellegzetesen) az európai kultúrában, és vált egy bizonyos tekintetben az

emberi lét lényegalakzatává, ideáljává. Ez a lényegalakzat szolgál arra, hogy távlatot adjon az ember lehetőségének a mássá válásra, hogy felvázoljon olyan praxist, amely célba érhet a virtuális létmódjában felvázolt szubjektivitásában. Mindezek az emberi pszichében rejlő lehetőségek és adottságok: az öntranszcendenciában áll a nem-emberi pszichikumhoz képest az emberi psziché különössége.

A pontos jellegzetességek felméréséhez egy tágabb kontextust kell felvázolni.

Az átalakulás metapszichológiai háttere

A metapszichológiai háttér kifejtésekor Castoriadis a freudi pszichoanalízis belátásait biológiai, illetve filozófiai megállapításokkal egészíti ki, amelyek nem hiányoznak Freud munkáiból, de szerinte nem kellő hangsúllyal jelennek meg. Megállapításai rendszerelméleti, elsősorban emergencia-elméleti alapokon nyugszanak, és ontológiai mélységűek. Bevezetésüket az indokolja, hogy szerinte az „örökölt gondolkodás”, a „hagyományos onto-logika” – melynek hatása alól Freud sem vonta ki magát, s mivel a pszichoanalízist tudománnyá akarta tenni, csakis erre támaszkodhatott – nem képes számot adni a lélek, a lelki jelenségek létmódjáról, így a jellegzetes működési módjairól és műveleiről sem. „A pszichoanalitikus elmélet tárgya, a lélek, szembeszegül a halmaz- és azonosságlogika, az Ész meghatározottságaival.” (Castoriadis, 1978, 149.)⁵ A dologi létmódra, meghatározottságra, diszkrét entitásokra szabott műveletei, elsősorban a beazonosítás és a csoportosítás, olyasvalamit előfeltételeznek, amellyel máris elvétí a psziché sajátosságait és tulajdonságait, ez ugyanis nem entitás és főleg nem szubsztancia, hanem szakadatlan képzetfolyam, mely önmagából fakad fel. A psziché lényegében képek, képzetek (reprezentációk) genezise. A képzetekre pedig más létmód jellemző; nem a tárgyi-dologi, mivel nem meghatározottak, nem diszkrét, nem megszámlálhatók és nem csoportosíthatók stb. A psziché mint radikális képzet, meghatározatlan teremtés „tárgya lehet a gondolkodásnak, a megvilágításnak, de nem lehet tárgya tudománynak”. (Castoiradis, 1978, 142.) A pszichológia a logoszban és a logossal átvilágított lélek, nem a lélekről szóló tudomány.⁶

Az emberi psziché és az emberi szubjektum megértésének biológiai, metafizikai és ontológiai hátterét Castoriadis a magáért-való létből kiindulva vázolja fel. Ennek további horizontális szerveződése és vertikális rétegei újabb emergens minőségeket, létmódokat hoznak létre. Rendre az élő (élő anyagot), a pszichikait, a társadalmi egyént és egy társadalmat a maga konkrétságában. Az önmagáért-való lét első mozzanatától és minden ízében alanyközpontú a benne rejlő *célszerűség, számítás,*

⁵ Ezért ambivalens az a kijelentése, miszerint a pszichoanalízis maga is bomlasztója annak a világnak, amelyben született. A hagyományos – ontologikai – gondolkodás dekonstrukciója is részét képezi ennek a felbomlásnak, amit Castoriadis is feladatának tart.

⁶ Castoriadis egész elméleti tevékenységét az *átvilágítás* kifejezéssel nevezi meg, hogy elhatárolja elsősorban a tudomány lehetőségeként adott, a kauzalitás sémájában kibomló és erre épülő explikációtól, kifejtő magyarázattól, és az ebben az értelemben felfogott értelmezéstől és megértéstől is. Miközben ezek mind az egy bizonyos értelemben felfogott logosz lehetőségei (a legein dimenziója), tágabban a logosz a láthatóvá tétel, a megvilágítás közege, eszköze és célja.

önfenntartás és saját világ okán. A szubjektivitás e formái nemcsak abban az értelemben reálisan adóttak, hogy ezeket ismerjük, hanem a magáért-való lét belső szerveződési elvéből adódóan, „természetes” és „determinisztikus” módon jönnek létre, mert adóttak magával az élővel.

Nem így bukkan fel azonban a magáért-való lét és a szubjektivitás két másik alakzata, az *emberi szubjektum* és az *autonóm társadalom*. Az előbbi a társadalmi egyén, az utóbbi pedig a konkrétan adott társadalom ama lehetősége, hogy elmozduljon, átalakuljon, a funkcionális, kognitív és információs zártságú alanyiságot nyitott és autonóm alannyá változtassa. Erre a lehetőségre támaszkodik a pszichoanalitikus kezelés mint praktikus-poétikus tevékenység, hogy (jó esetben) végbe vigye az átalakulást, megváltoztassa és reflektálttá tegye a psziché instanciáinak egymáshoz való viszonyát, ami a szubjektumban nemcsak reflektált tudást, de saját *akarata*ra támaszkodó, *megfontolt cselekvést* is generál. A megfontolt cselekvés vagy akarat képessége azt jelenti, hogy a gondolkodási folyamatok eredményei beépülnek a cselekvésekbe (ez nem jellemzi az állati logikát). Az akarat vagy a megfontolt cselekvés nem valamiféle tulajdonság, hanem létkiterjesztés: „létünk reflektált dimenziója, amennyiben képzelő és teremtő lények vagyunk”, de úgy is mondhatjuk, hogy „a teremtés forrásaként tekintett képzeletünk reflektált és gyakorlati dimenziója”. (Castoriadis, 1990, 213.)

Ugyanez a mozgás az autonómia felé virtuálisan jelen van a társadalmi-történelmi létszférában is. Szoros összefüggésben a társadalmi (a szocializáció révén legyártott) egyének autonóm szubjektummá alakulásával, a társadalom maga is az autonómia irányában mozdulhat el. Ennek útja és eszköze is a tényleges társadalmi létezés feltételeinek és adottságainak reflektálttá tétele: a közös értelmekhez és jelentésekhez való reflektált viszony kialakítása, az ezek megszállásával megképződő közös akarat és a megvitatható cselekedetek kialakítása. Ha a pszichoanalitikus gyakorlat lemond arról, hogy teremtő módon megváltoztassa a szubjektumot, és a „működőképességét” szem előtt tartva a fennállóval való harmóniájára helyezi a hangsúlyt, akkor megáll félúton, és a szocializáció segítőjeként a szubjektumot hozzáláncolja a társadalmi elvárásokhoz, megtartva az önleidegenedtségében és heteronóm kiszolgáltatottságában. Ezzel nemcsak egy másmilyen szubjektum, de egy másik társadalom lehetőségéről is lemond. A szubjektivitás kialakulásának metapszichológiai hátteréből magasan kiemelkednek azok a jegyek, amelyek utat nyitnak a reális, szocializált egyén felől a reflektált szubjektivitás, az autonóm szubjektum, illetve az autonóm társadalom irányába. Ezek a jegyek különböztetik meg az emberi pszichét a nem-emberi pszichikumtól.

Általánosságban az emberi pszichét a függetlenedés, az önállósodás, az ingatag rögzülésből eredő mozgékonyosság, a megszállások és befektetések változékonysága jellemzi. Az embereknél a törekvések és pszichikai képviselőjük között lazább a kapcsolat, míg a nem-emberi pszichikumban a készletések ösztönként rögzült és a biológiai funkcionalitást szolgáló képviselővel rendelkeznek. Ez az elképzelés emlékeztet Max Scheler szellem-meghatározására, aki szerint az emberi szellem a biopszichikai létmód azon formája, amely függetlenedett a környezettől, ezért képes eltárgyasítani azt, képes lényeglátásra és idealizációra, valamint szublimációra. (Scheler, 1928 [1995, 43-106.]) Ez utóbbi az eredendő, mert a függetlenedés a

környezettől azt jelenti, hogy a pszichikai alapvetőbb létmódjaitól eltérően nem azon nyomban és nem mindig – mechanikus ismétlésként – ugyanúgy válaszol a környezeti (külső és belső) ingerekre, hanem elhalasztja és eltéríti a válaszreakcióit, vagy egyáltalán nem reagál, hanem szembeszegül az ingerrel, és elfojtja a hatására támadt benső késztetést a cselekvésre.

Castoriadis nem beszél szellemről, vagy valamilyen új „entitásról”, mely azt sugallhatná, hogy az emberi psziché elválik vagy messze távolodik az önmagáért-való lét biopszichikai alapjaitól. Az emberi psziché *függetlenedése* nem mutat még spekulatív „szubsztancializálódás” felé sem. A „magasabb szintű” lelki képességeknek és tevékenységeknek is az az alapja, hogy a magáért-való lét jellegzetes pszichikai folyamatai *defunkcionalizálódnak* a biológiai, organikus-testi alapokhoz képest. Vagyis a psziché működése nincs alárendelve a testi folyamatoknak, és nem korlátozódik a funkcionális közvetítő szerepre, mely az organikus folyamatokat eljuttatja a megfelelő céljukhoz. A pszichés reprezentációk önálló életre kelnek, és minden tekintetben összemérhetetlenek a testi-organikus mozgásokkal. Olyannyira, hogy a primer örömforrást nem a testi folyamatok, hanem ezek megjelenítései (képzet-reprezentációi) jelentik. Nem abban az értelemben, hogy a lélek az egyébként örömteli testi érzéketeket *kísérő* képzetként hozza létre az örömképzetet, hanem *magát a képzetet* teszi örömtelivé, örömforrássá, önmagában, testi alapok nélkül, sőt, akár testi kénok ellenére is. A psziché defunkcionalizálódásának és önállósodásának további következményei *az érzet és a vágy önállósodása*; amitől megélhető, értelmesek és értékesek, cselekvésre ösztönzők, belső feszültségkeltők lehetnek minden organikus funkció nélkül is. Összességében a *reprezentatív öröm felértékelődik* az organizmikus örömmel szemben. (Castoriadis, 1990, 202-206.) Ezáltal terjed ki a lélek uralma a test felett, így szűnik meg a test a lélek börtöne lenni, és válhat a lélek a test börtönévé. Mert az uralom nem egyszer represszióvá vált, ahol a psziché ellenséges viszonyt alakít ki a testtel, ami az elhanyagolásától a sanyargatásán át a pusztításáig fokozódhat. Nem lehet eléggé hangsúlyozni, milyen jelenségek nyernek ezáltal értelmet: a testi kondicionálás, a fegyelmezés, a tanulás, a testi hatékonyságnövelés, az aszkézis gyakorlatai éppúgy, mint az anorexiás önpusztítás.

Miközben a psziché és a test belső feszültségben áll, az örömet adó képzet az énkép szolgálatában nárcisztikus tendenciákat erősít. Castoriadis szerint, amit Freud a nárcizmus bevezetésekor a nagyzási hóbort jelenségeiként felsorol – a vágyak és pszichés aktusok hatalmának túlértékelése, a „gondolat mindenhatósága”, hit a szavak varázserejében, a külvilággal szemben alkalmazott technika, a „mágia” (Freud, 1914c [2003, 364.]) – szintén a reprezentatív öröm felülkerekedésében és uralmában találja metapszichológiai magyarázatát. A psziché ősi, monadikus-autisztikus állapotának emlékét őrzi, amikor elegendő volt önmagának, mert késztetései rögtön kielégültek, kielégülten jelentek meg a maga teremtette fantáziákban. Ennek vágya számos formában ismétlődik a későbbi életben, és mélyen áthangolja nemcsak a „naiv” lelki életet, de, ha nem még inkább, a legmagasabb igényű tudományos megismerést és spekulatív gondolkodást is. A freudi megfogalmazás korlátozó értelmének megszüntetéséért Castoriadis a gondolkodás *mágikus* mindenhatósága helyett „a tudattalan gondolkodás reális mindenhatóságáról” beszél. (Castoriadis, 1990, 202.)

Mindennek azonban egyetlen közös feltétele van: *a képzelet önállósodása*. Ami azonos az emberi psziché önállósodásával, lévén, hogy szakadatlan képzetfolyam, melynek forrása saját maga. A psziché radikális képzelet. A képalkotás természetesen nem az emberi pszichével jelenik meg; a környezeti létezők pszichikai megjelenítése és összekapcsolása az élet legelemibb formájában is megtörténik, ezeket illetően, a létfenntartásnak alárendelve az élő mindig „képben” van („számol”, „megkülönböztet”, „célirányos tevékenységet végez”, „saját világot” teremt). A bonyolultabb élő szerveződésekben a képalkotás az általunk ismert képhez hasonlóvá válik, de a környezeti kötöttségek miatt nem lép túl a funkcionalitáson, és nincs véletlenszerű megjelenési módja: mindig ugyanabban a képben és ugyanúgy jelenít meg, alárendelten az életfunkcióknak (ez a funkcionális, kognitív és információs zártság). Ellenben „az emberi psziché határtalan és uralhatatlan képzetfolyam [...], mely nincs alárendelve egy eleve adott célnak...” (Castoriadis, 1990, 203.)

A radikális képzelet a semmiből hív elő képeket, nem pedig képeket szemlél egy tükörben. Képei nem valaminek a képei, vagy képek valamiről. Olyasmit lát meg valamiben, ami nincs benne. „A psziché *formáló*, és nem létezik csak abban és azáltal, *amit* megformál, és *amiként* megformálja; megformálás és elképzelés, radikális képzelet, mely máris egy »első« képzetet hív elő, valami nem képzetszerűből, tehát a *semmiből*.” (Castoriadis, 1975, [1999, 414.]) A kép, és amit megjelenít, éppúgy elválnak egymástól, mint a képek a következményeiktől (cselekvés, válasz-reakciók). Anélkül, hogy ebbe az irányba tovább haladnánk, csak annyit jegyezzünk meg, hogy erre támaszkodik rá az ember nyelvi képessége: valamiben meglátni valamit, ami nincs benne, és ezt a helyébe állítani: a képzet-képviselőt mint *quid pro quo* és mint szimbolizáció.

A lélek határtalan mélysége

Az emberi psziché nemcsak horizontálisan képez újabb minőségeket, hanem vertikális rétegzettségében is. Mindenekelőtt maga ez a rétegződés az új forma, ami annak köszönhető, hogy az epizodikus élmények megjelenései emlékeként megőrződnek, és a lélek történetivé válik. Ezzel együtt, történeti képződményekként alakulnak ki a konfliktusos lelki instanciák is, melyek saját érdekeiket követve egymásba szövik és áthangolják a lelki tartalmakat a konfliktusaikkal.

Milyen esélyei vannak a reflektált, akaratlagosan és megfontoltan cselekvő szubjektivitásnak az önkonstitúcióban, ha Hérakleitosz mondására figyelünk: „A lélek határait – mehetsz és meg nem találod, bejárj bár minden utat, mélysége akkora.” (45.) A lelki élet a minden irányban történő áradásában olyan rétegzettséggel rendelkezik, melyben a lelki jelenségek és tartalmak vég nélkül egymásra *utalnak*, kibogozhatatlanul egymásba *szövdnek* vagy egymásba és önmagukra *redőződnek*, és nem utalnak, futnak ki, nem támaszkodnak valami másra. Mindegyik egy másik lelki tartalomhoz vezet, vagy csak önmagára támaszkodik, és egyik sem kapaszkodik ezen az áramló mozgáson kívül semmibe, ami elérhető lenne. És a szétáradásnak sincs kezdő-, közép- vagy gyújtópontja. Ezért nem redukálhatók valami eredendőbből és

nem is dedukálhatók ilyenből, mindenkor az az érzésünk támad, hogy hiányzik, vagy ha van is, elérhetetlen a (lét)alapjuk. Ezek a jellegzetességek már külön-külön is, és főleg egyszerre lehetetlenné teszik a lelki jelenségek analizését, a részekre bontó megragadásukat éppúgy, mint az elemző megértésüket és értelemzésüket, valamint az erre épülő vagy ezzel egybeeső terápiás kezelést.

De ugyanezek teremtik meg az analízis lehetőségét és szükségességét is.

Hiszen a lelki életnek ugyanazok az adottságai – melyek miatt nem érünk soha önmaguk keresésének a végére – biztosítják, hogy a jelenségek értelmezhetők és elemezhetők legyenek. Még mielőtt az értelmezés lezárhatatlanságához vezetnének, megengedik, hogy elkezdődjön az analízis. Mi másra bukkan, mire van utalva a lelki jelenségek elemzése, mint újabb lelki jelenségekre, melyek értelmet és jelentést adnak nekik. Az egymásra utaló jelenségek egymásba fonódva és egymásba redőződve nemcsak kapcsolódási pontokat, de olyan érintkezési, fedési és betüremkedési helyeket is képeznek, melyek kapuk, a szó szoros értelmében vett időkapuk gyanánt dimenzionális ugrásokat tesznek lehetővé, átjárást nyitnak a lelki élet különböző rétegei között – ez attól függetlenül érvényes, hogy *a megfigyelő* topológiai, dinamikai vagy ökonómiai szempontból határozza meg a rétegrendeket. Ezeken keresztül járnak át egymásba és törnek felszínre a különböző rétegbeli jelenségek, a tünetképződés vagy a szublimáció *fordításai*, de a lelki instanciák konfliktusainak háttérében álló eltérések szintén erre vezethetők vissza. És itt bukkannak fel az ötletek, és törnek elő az álmogondolatok és álmképek is. Az érintkezési felületek és betüremkedések úgy jelennek meg, mint több lelki tartalom közös alkotóelemei, anélkül azonban, hogy valódi elemekről lenne szó, melyek közös metszet elemei, sokkal inkább maguk alkotják, jelentik! a közös metszetet, s teszik egyszerre értelmezhetővé és értelmezhetetlenné a lelki élet belső határait, a lelki tartalmak el- és lehatárolódását. Nemcsak a megfigyelő számára lehetetlen megmondani, hol ér véget egy lelki képződmény, vagy hol vannak a határai; valójában nincsenek határai, ez a létmódja, az érintkezés és az egymásba türemkedés, a visszahajlás és az összefonódás. A lelki jelenségek lényegi jellegzetessége a határok képlékenysége.

Nemcsak az értelmező-analízis volna lehetetlen enélkül, de a gyógyulást ígérő terápia is, hiszen az átjárókon átlépve minden irányban felbolydul és újraszerveződik a lelki képződmények rétegrendje, mindenkor aktuálisan biztosított elrendezése (mely az identitás alapját képezi). A megrázkódtatás a tünetképzéssel együtt járó identitásválságot, de a gyógyulás vagy egyszerűen a fejlődés határtapasztalatait és határátlépéseit is kíséri. Hérakleitosz egy másik töredéke kapcsolatot teremt a lélek mélységei és az önazonosság között: „... elkezdtem keresni önmagam” (105). A mindenkori kezdet és a soha el nem érkező vég az önismeret, önmegértés és az önmeghatározás törekvésének a tapasztalata.

Az autonóm egyén felé

Az eredendően monadikus és autisztikus psziché, miközben erősen támaszkodik a neurofiziológiai érési folyamatra és a tanulás állomásaira, a szocializáció folyamatában

strukturálódik. A társadalmi egyént az első perctől zajló szocializáció gyártja le, amiben a szublimáció kitüntetett szerephez jut. A monadikus egyénnek az egyéni képzet-reprezentációit – fantáziáit – össze kell egyeztetnie, le kell cserélnie a társadalmilag intézményesített értelmekkel és jelentésekkel, mondjuk így: a társadalmi fantáziákkal – képekkel, képzetekkel –, ami a nyelvtanulást, a kulturális kódok elsajátítását stb. jelenti. Ennek megint csak a lehetősége a fontos; a saját reprezentációk helyett csak úgy lehetséges másokat elsajátítani, ha a lélek képes szabadon, függetlenül beruházni, ha nem erősek a megszállási kötelékek, és rendelkezésére áll egy szabad energiamennyiség, vagy fel tud szabadítani energiát erre a célra.

„A lélek a szublimáció révén kényszerül helyettesíteni megszállásának »saját vagy privát tárgyait« (beleértve a saját magáról létrehozott »képét«) a társadalom intézményében és általa létező értékes tárgyakkal, és ezeket tenni meg a maga számára az öröm »okainak«, »eszközeinek« vagy »támasztékainak«. Ez természetesen feltételezi egyfelől a pszichét mint képzeletet, vagyis azt a lehetőséget, hogy valamit valamiért, valami helyett (*quid pro quo*) tételezzen; másfelől a társadalmi-történelmet mint társadalmi képzelőerőt, vagyis olyan formák és jelentések tételezését az intézményben és az intézmény által, melyeket a psziché képtelen teljes mértékben létrehozni.” (Castoriadis, 1975 [1999, 455.]

Összefoglalva: a reflektált és megfontoltan cselekvő szubjektum, az autonóm egyén kibontakozása a szublimáció lehetőségére, a rendelkezésre álló szabad energiamennyiségre, a megszállások ingatagságára és a megszállt tárgyak megkérdőjelezésének képességére támaszkodik. Látjuk, a psziché a külső környezettel szembe elnyert függetlenségét, a testi folyamatokról való funkcionális leválását folytatva olyan szabad, mozgékony tárgymegszállásra képes, amivel egyfelől a szocializáció kínálta értelem- és jelentéstárgyakat szállja meg a saját fantáziái helyett, másfelől pedig képes ezeket a megszállásokat visszavonni, és átirányítani más tárgyakra. A tanulás, az értékelsajátítás, a személyiségfejlődés mozgásai, az önmagához fűződő reflektált viszony a támaszai a szubjektumban.

A szocializációban az embernek felkínált, társadalmilag intézményesült értelmek és jelentések kollektív felülvizsgálata, kérdőre vonása, átértékelése biztosíthatja a társadalmi közeget az autonóm szubjektum és az autonóm társadalom számára. Megteremtésük a pedagógia és a politikai közös céljává válhat.

Felhasznált irodalom

Castoriadis, C. (1975). *L'institution imaginaire de la société*. Paris: Seuil, 1999.

Castoriadis, C. (1978). La psychanalyse, projet et élucidation. „Destin” de l'analyse et responsabilité des analystes. In: Uő: *Les carrefours du labyrinthe I*. Paris: Seuil.

Castoriadis, C. (1990). L'état du sujet aujourd'hui. In: Uő: *Le monde morcelé. Les carrefours du labyrinthe III*. Paris: Seuil.

- Freud, S.** (1914). A nárcizmus bevezetése. (Ford. Berényi Gábor.) In: *Sigmund Freud. Válogatás az életműből.* Budapest: Európa Kiadó, 2003.
- Freud, S.** (1920). A halálösztön és az életösztönök. (Ford. Kovács Vilma.) In: *Sigmund Freud. Válogatás az életműből.* Budapest: Európa Kiadó, 2003.
- Freud, S.** (1937). A befejezett és a vég nélküli analízis. (Ford. Gábor Ida.) In: *Sigmund Freud. Válogatás az életműből.* Budapest: Európa Kiadó, 2003.
- Scheler, M.** (1928). *Az ember helye a kozmoszban.* (Ford. Csátár Péter.) Budapest: Osiris, 1995.